

A onomástica das marxes. Un percorrido polo léxico e os nomes dos fanzines galegos desde 1990 até a actualidade

Ramón Mariño Fernández
Universidade de Santiago de Compostela
ORCID: 0000-0002-0587-7069

INTRODUCCIÓN

O traballo aquí presente é unha achega que pretende mostrar como a marxinalidade foi o contexto en que os fanzines achegaron novas solucións escritas ao galego. Este fenómeno repetiuse alí onde apareceu este tipo de publicacións, e propuxo elementos que foron absorbidos pola linguaxe cotiá e novos adxectivos (ás veces despectivos) a partir doutros preexistentes.

A marxinalidade do fanzine é o resultado de seren publicacións nadas fóra das grandes vías de comunicación e distribución. Os e as autoras empregáronas como vía de expresión para as súas creacións escritas e gráficas (fotografía, fotomontaxe, *collage*, deseño, cómic etc.); creacións que non podían aspirar —ou ás que non se lles permitía aspirar— a saír nos medios impresos convencionais e de maior difusión. Por ese motivo os fanzines foron publicados por canles e vías alleos ao gran circuíto dos medios impresos de consumo masivo. Porque esa é outra: os fanzines tamén permitiron definir grupos de persoas cunhas características sinaladas desde as diferenzas creativas, estéticas, lingüísticas e, en definitiva, de comportamento dentro dunha comunidade (contexto social e lingüístico).

Os diferentes fanzines galegos (os coñecidos por este autor) introduciron elementos gráficos moitas veces influencia de linguas próximas xeograficamente (caso do éuscaro, sobre todo) e doutras máis afastadas (alemán, francés e inglés). Adoptaron tamén solucións gráficas que se ían desenvolvendo de cara á linguaxe inclusiva, como a arroba (@), o *x* ou combinacións entre letras e signos gráficos (*panadeiro/a*).

1. DEFINICIÓN DO FANZINE

É conveniente definir con precisión o que é un fanzine. Este tipo de publicacións xa eran coñecidas en Galicia hai varias décadas, mais, durante a investigación tanto para a tese *O fanzine e a ruptura do monopolio da mensaxe. Uso dos fanzines como medios informativos e de expresión en Galicia. 1990-2005* (Fernández Mariño 2016), coma para o posterior libro nacido desta tese: *Fanzines en Galicia. Unha breve e intensa historia da autoedición galega* (Mariño 2023), descubriuse que o propio termo era descoñecido para unha ampla maioría.

O fanzine é unha publicación amadora (*amateur*) e autoeditada por parte dunha ou de varias persoas con desexos de poñer en papel ideas sobre textos, deseños, posicións persoais sobre diversos temas e todo tipo de creatividade. É unha publicación que ten por obxectivo dar saída aos temas que interesan á persoa ou ás persoas detrás do fanzine (Sabin e Triggs 2000).

Indo ao máis concreto, os fanzines teñen uns puntos definitorios que ofrece o autor norteamericano Stephen Duncombe (1997, p. 6):

- Son publicacións non comerciais e non profesionais, aínda que poden participar nelas profesionais da prensa e doutras disciplinas.
- Teñen unha circulación limitada dentro dun grupo reducido de lectores.
- A súa distribución realízana os mesmos autores ou persoas próximas a estes.
- Non hai rendemento económico a partir dos fanzines.
- Non son publicacións periódicas (ausencia total de periodicidade).
- Empregan todo o potencial creativo dos autores a partir de moi poucos recursos para a súa creación.

Duncombe usa tamén a expresión “artefactos de expresión persoal” como definición breve dos fanzines. Outro autor, Luis Navarro (2010, p. 14), definiunos como “nanomedios”; medios de comunicación a pequena escala dentro de comunidades máis amplas (pequenos grupos de consumidores en diferentes espazos colectivos como cidades, concellos etc.). Porén, existen autores que consideran os fanzines como publicacións difíciles de encaixar nunha definición concreta por seren creacións moi persoais (Bartel 2004, p. 2; e Abril Fernández 2011, p. 24).

En definitiva, os fanzines son publicacións autoeditadas, é dicir, feitas polos propios autores e autoras, con recursos limitados, cun número de exemplares tamén limitado e un público reducido. A súa distribución é realizada polos autores e autoras ademais de por persoas próximas. Non teñen liña editorial (cada quen escribe ou diseña o que quere sen atender a criterios comúns) e carecen de periodicidade. Os exemplares poden ir dunha única páxina a varias que logo son fotocopiadas para ter un número suficiente para repartir. Non existe beneficio económico; como moito cóbrase un prezo simbólico para axudar nos gastos de fotocopia, grampas e outros materiais para o seu deseño.

2. A MARXE

A marxe é o contexto onde nacen publicacións como os fanzines e outro tipo de expresións que non estarían vinculadas aos grandes medios e aos circuitos de creación. Así o expresa o John Downing (2001) que ve estas publicacións como medios á parte que crean contidos fóra das liñas establecidas polos medios máis corporativizados (*mass-media*). Por tanto, a produción de contidos mediante fanzines está excluída dunha produción masiva ou dentro dunha corrente creativa convencional e comercial (*mainstream*).

O feito de seren publicacións que non buscan un beneficio económico directo choca coa vocación empresarial da gran maioría de medios. Isto é un dos aspectos que os converte en “marxinais”, afastados da “liña principal” de creación. Ademais, volvendo a Duncombe (1997, p. 3), a persoa detrás do fanzine convértese nun actor político, cultural, social etc., deixando o seu lugar como simple observador de sucesos emitidos polos grandes medios.

A marxe convértese na plataforma onde nacen tanto novos creadores e creadoras coma novos medios para reflectiren posicións pouco ou case nunca cubertas polos medios de masas convencionais. Así o considera Manuel Castells (1997, p. 9) quen ve aí o lugar onde aparecen comunidades que crean os medios “marxinais” onde expresárense e crear unha identidade colectiva fronte á exclusión dos poderes económicos, políticos e mediáticos.

En relación a isto, en moitos dos medios creados á marxe, a lingua empregada recolle as formas coloquiais e dialectais do lugar onde nacen. É por iso que a maioría das veces os fanzines reflicten termos considerados vulgares, insultantes, fóra

das correccións lingüísticas, políticas e de comportamento. É doado darlle unha explicación a isto? Non, porque a maioría das veces parte de bases moi persoais. Con todo, o desenvolvemento de solucións lingüísticas como as sinaladas viría sendo unha resposta á linguaxe elaborada e “dixerida” polos principais medios de comunicación. Sería a creación dun discurso nacido da marxe para a xente que vive na marxe creando medios marxinais (Fernández Mariño 2015, p. 67).

A maioría dos fanzines galegos nacidos a partir de 1990 responden ás características descritas nos parágrafos anteriores ademais de engadir outros elementos, como son o uso do galego (daquela aínda visto como unha cuestión política e non como parte dun proceso de normalización lingüística); un gran número naceron nas áreas rurais e semiurbanas, dando unha visión máis próxima da realidade destas áreas (Mariño Fernández 2023, pp. 51 e 52); e a maioría dos contidos abordaban cuestións sociais, ademais das culturais relacionadas coa música, o deseño ou o cómic. Por tanto, quen crea fanzines, por unha banda demostra unha postura moitas veces contraria ao establecido e, por outra, demostra o dinamismo que ten a lingua para recoller novas solucións que a fan máis áxil.

3. ASPECTOS LÉXICOS E ONOMÁSTICOS DOS FANZINES

A onomástica dos fanzines tráenos inmediatamente ás súas cabeceiras, aos nomes que autoras e autores lles outorgaron ás súas creacións. Porén, os diferentes soportes en papel con cadanseu nome propio tamén foron “plataformas de lanzamento” para algúns termos hoxe en día aceptados polo menos na lingua oral. Dentro da escrita foron aparecendo tamén novas denominacións, nomes, estranxeirismos e xergas ou argots que, co paso do tempo, ou se incorporaron tanto na fala coma na escrita ou foron “flores dun día” e desapareceron. Daquela, o fanzine en Galicia e en galego non foi alleo a estas novidades e foi quen de crear adaptacións propias para, en principio, facelas accesibles ao público.

3.1. O termo *fanzine*

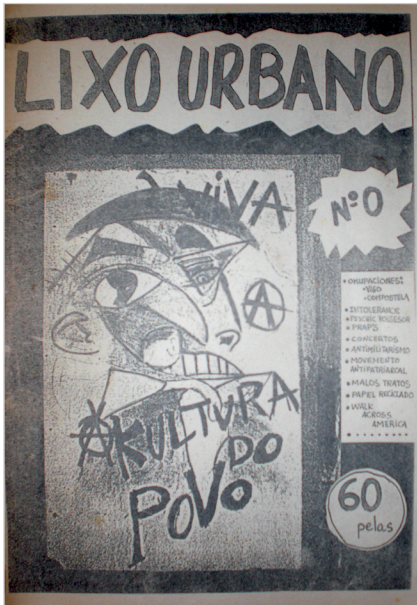
O termo *fanzine* en si mesmo é un neoloxismo procedente da combinación de dúas palabras inglesas: *fan(atic)* (fanático, seguidor, seareiro) + *maga(zine)* (revista): unha revista elaborada por seguidores ou afeccionados. O termo foi elaborado por Russ Chauvenet en 1949 e facía referencia ás publicacións amadoras editadas por afeccionados e amantes da ciencia ficción (cuxa abreviatura en inglés é *Sci-Fi*). Por tanto, cando se incorporou o vocábulo ao galego fíxoo xa coa forma articulada desde o inglés americano.

Con todo, durante a década de 1970, a partir da crise do petróleo de 1973 e con ela, o nacemento de correntes sociais denominadas “alternativas”, os fanzines adaptáronse á nova realidade: desemprego, crise climática, conciencia medioambiental, falta de oportunidades, economía errática e caída do estado do benestar. A autoedición tamén sufriu un cambio, sobre todo no mundo anglosaxón. Os fanzines dividíronse en *fanzines* e *zines*, sendo este segundo termo máis utilizado nos países anglosaxóns. A división consistía en que os *fanzines* abordaban temas máis culturais (ciencia ficción, literatura, artes plásticas, cómic etc.), mentres que os *zines* eran as novas publicacións autoeditadas onde se vertían posturas políticas, protesta contra a especulación da vivenda e a falta de oportunidades, e novas expresións vinculadas a movementos políticos e sociais (Gunderloy 1988).

No caso galego, o termo que se usou desde sempre é *fanzine* e *zine* tivo un uso anecdótico ou case nulo. Así pois, o anglicismo *fanzine* entra como primeira achega léxica deste tipo de publicacións en Galicia.

3.2. Algúns novos termos achegados polos fanzines

A existencia das publicacións autoeditadas serviu como plataforma para que entrasen no galego termos innovadores para a maioría. É certo que antes de 1990 moitos deses termos eran coñecidos e usados no galego, mais non de forma extensa. Así, e segundo o contexto, o uso das novas formas foise espaxecendo entre os e as falantes. Recollemos aquí algúns deles cuxa frecuencia de uso é máis duradeira no tempo ca outros, máis efémeros e que non deixaron pegada salvo para un uso puntual. As palabras referidas irán en orde alfabética (Fernández Mariño, 2015, p. 109).

Anarka. É un apócope para referirse ás persoas vinculadas ao movemento anarquista. Voluntaria ou involuntariamente, solucións como esta tiveron en principio unha connotación negativa, mesmo despectiva. Pasando os anos, esta connotación, aínda que viva, foi perdendo forza e o apócope ten un menor uso que hai tres ou catro décadas.

Contracultura. O termo foi creado polo historiador estadounidense Theodore Roszak en 1968 (Roszak, 1970). Realmente, o fanzine máis contemporáneo (os creados a partir dos anos 1970) ten maiores trazos ou signos contraculturais que os creados en décadas anteriores. Así, estes novos fanzines reforzaron a idea da *contracultura* como a contraposición aos valores, ás tendencias e ás formas sociais consideradas válidas.

Hardcore ou *hard-core*. A tradución literal é “núcleo duro” e neste caso fai referencia a un estilo de música ligado ao punk (*hardcore punk -punk* duro). Os instrumentos van moi rápido, as voces son moi elevadas e os temas das cancións poden ser moi crus.

Insubmisión. Foi un movemento contrario ao servizo militar obrigatorio e á prestación social substitutoria (PSS) para os obxectores de conciencia que non querían facer o servizo militar. O termo foi moi usado entre os anos 1980 e 2001, ano en que en España se aboliu o recrutamento forzoso para o exército e a PSS.

Mili. Apócope de *militar* mais neste caso referido ao servizo militar obrigatorio vixente no Estado español até 2001. Ligado á PSS e á *insubmisión*.

Movemento LGBTIQ+. Os fanzines tamén foron vías de visibilización para a loita pola igualdade dos movementos a prol dos dereitos das persoas gays, lesbianas, bisexuais, transexuais, non binarias e as demais realidades coas que a xente pode vivir a súa sexualidade.

Okupación e *okupa*. A *okupación*, con *k*, fai referencia aos movementos de xente nova que a partir da década de 1970 “okuparon” edificios baleiros e sen uso para crearen *casas okupas*. Estes lugares estaban destinados a dar acollida a xente nova que non encontraba vivenda e máis alá, transformáronse en centros sociais e culturais; lugares abertos para expresións artísticas e políticas consideradas tamén marxinais. *Okupa* era o cualificativo para as casas “okupadas”, mais tamén para as persoas que vivían nelas ou as “okupaban” (Navarrete 1999, pp. 11 e 12; Martínez López 2002). Non falamos aquí de ocupacións ilegais de vivendas xa habitadas, senón de espazos deshabitados por un período de tempo longo e que no momento da

okupación non son usados como vivendas particulares nin baixo ningún outro uso privado ou público.

Punk. Baixo esta denominación naceu unha das vagas musicais e culturais máis significativas de finais do século xx. ‘Porco’, ‘desagradable’ ou ‘sucio’ son algunhas das traducións deste termo. Neste caso define un xeito de vestir, bandalleiro e con prendas feitas por un mesmo. Tamén é o estilo musical nacido entre as persoas que querían tocar mais non tiñan tempo nin desexo de ser virtuosos da música. O punk naceu da desafección da xente nova co rock and roll da década anterior, 1960, por velo xa moi artificioso e desapegado.

Squatter. Foi o primeiro termo usado para referirse á *okupación* e ás persoas *okupas*. O uso coloquial de *okupa* e a súa difusión nos medios substituíu rapidamente o termo inglés polo galego.

Underground. É sinónimo de *contracultura*, aínda que o termo *underground* prevaleceu tanto en galego como noutras linguas.

Xute e *xuta* (tamén se escribían como *txute* e *txuta*). Ambos os dous termos están ligados ao consumo de drogas estupefacientes, sobre todo as que eran consumidas mediante inxección e concretamente á heroína. O *xute* era tanto a substancia preparada para inxectar coma o efecto que producía unha vez dentro do corpo. A *xuta* era a xiringa con agulla hipodérmica que se usaba para introducir o *xute* no corpo. Algunhas casas okupas foran lugares onde persoas adictas ían inxectarse heroína e deixaban abandonadas as xiringas coas agullas. Foi así como, no caso da segunda casa okupada en Santiago de Compostela, o fanzine *Belvis Tudei* tiña unha sección en clave humorística: “Coñeza a nosa fauna”. Dentro dela facíase mención ao *peixe txuta*, pola

cantidade de xiringas usadas que había nun regato cerca da casa okupada, o regato Cancelón.

Da relación entre as tecnoloxías dixitais e os fanzines nacen termos como *web-zine* ou *e-zine*, aqueles fanzines creados e distribuídos pola Internet. Outros termos son:

Perzine: o fanzine persoal ou biográfico, que fai un repaso da vida diaria do autor ou autora.

Scene Zine: fanzines dedicados ás artes, sobre todo do mundo underground.

Network Zines: fanzines que publicitan e reseñan outros fanzines.

Literary Zines: fanzines sobre literatura.

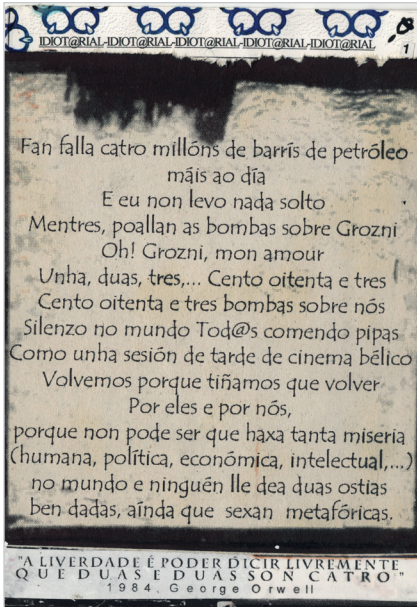
Art Zines: son *collages* que usan os medios convencionais para crear contidos.

3.3. Modificacións alfabéticas

Un dos selos de identidade dos fanzines galegos contemporáneos é o emprego de xogos alfabéticos. Son cambios realizados dentro dun texto escrito saltando a norma establecida para ofrecer diferentes posicións. Trátase, en primeiro lugar, dunha simplificación ortográfica fronte á variabilidade escrita que ofrecen algúns fonemas. Por outra banda, contribúen na creación dunha linguaxe inclusiva e non sexista. Seguen outra norma ortográfica, que representa fonemas de maneira distinta á norma propia e fan xogos de palabras con todas as combinacións posibles.

A primeira modificación é a correspondente á letra *k* co seu valor fonético /k/, que se representa na ortografía normal coas letra *c* diante das vogais *a*, *o*, *u* e mais o dígrafo *qu* coas vogais *e* e *i* (RAG 2003, p. 16). A orixe desta substitución, a partir de mediados do século xx, estaría detrás dunha postura contestataria ante as regras establecidas desde as instancias académicas e, por extensión, gubernativas (Fuentes 2017). Así, xa se apuntou o uso do *k* para palabras como *anarka* ou *anarkia*.

Un fenómeno igual, aínda que máis recente, sobre todo a partir da década de 1980, foi a substitución do dígrafo *ch* co valor /tʃ/ por outro dígrafo: *tx*. Este último é a solución adoptada na escrita contemporánea do éuscaro para

o mesmo valor. Un exemplo é o nome do fanzine galego *Komando Kutxarilla*, onde podemos ver a substitución da letra *c* de comando polo *k* na primeira palabra, e na segunda a dobre substitución do *c* por *k* e *ch* polo dígrafo *tx*. O mesmo pode dicirse do fanzine *K-PUTXA* onde temos o xogo de substitución de *k* por *c* e *ch* por *tx* (sen substitución *Capucha*).

O mesmo fenómeno ocorre na substitución das vogais que fan distinción de xénero pola “arroba”, @, adoptada na Internet para diferentes usos: enderezos electrónicos e nomes de usuarios en distintas redes sociais. O uso referido aquí tenta eludir ou non facer distinción de xénero nun texto: “ola, amig@s” no canto de “ola,

amigos” ou “ola, amigas”. O mesmo uso se daba á letra *x* para omitir o uso do xénero nos textos: “Xa estamos todxs xuntxs” (“Xa estamos todos xuntos”).

Haberá quen busque unha resposta a estes cambios e xogos coas letras. No caso da @ e do *x* é evidente un intento de non querer usar unha linguaxe binaria. Por outra parte, tanto o uso do *k* como do dígrafo *tx*, sobre todo do último, foi adoptado pola xente nova como unha mostra de confrontación, rebeldía, inconformismo e desafío. Iso aconteceu sobre todo entre grupos de música primeiramente vascos, algúns deles euscaldúns (os seus temas estaban cantados en éuscaro), e logo pasou a grupos doutros lugares do Estado.

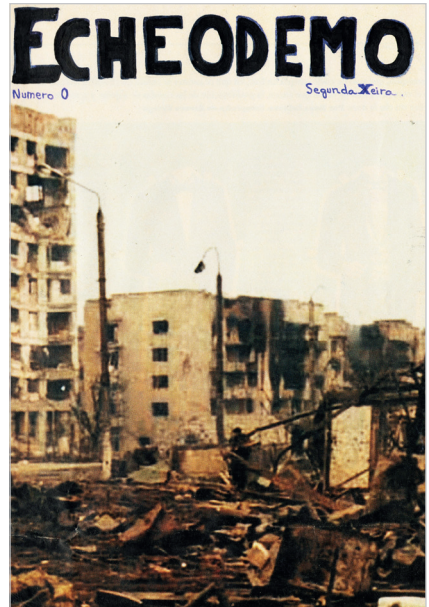
Outro aspecto que debemos resaltar é o uso de expresións coloquiais propias do galego. Así, temos exemplos como o fanzine *Echeodemo*, que usa unha expresión de desacordo, inseguridade ou, ás veces, irrespectuosa para crear o título dunha publicación autoeditada, neste caso de Redondela.

A adopción das diferentes grafías mencionadas responde maioritariamente a cuestións de estética, a uns desexos de romper coa monotonía e de chamar a atención. Para algúns autores é unha vía de expresión contestataria (Meso Ayerdi 1999); estética e contestataria ao mesmo tempo.

3.4. As cabeceiras dos fanzines

A imaxinación e mais a creación fixeron posible o nacemento de fanzines galegos con nomes que reflicten a flexibilidade e adaptación da nosa lingua ás novas circunstancias culturais, sociais e lingüísticas. Desta maneira, é necesario considerar aquí unha serie de cabeceiras que no seu momento mostraron como en galego si se pode innovar, mesmo partindo de frases feitas, refráns e solucións coloquiais dentro das novas áreas de creación.

Echeodemo (*Éche o demo*). Este fanzine de Redondela usa unha expresión coloquial, un proverbio empregado sobre todo na lingua falada e que acaba reflectido en uso escrito. Cómpre salientar o uso do dativo de solidariedade, moi propio da lingua falada, un coloquialismo, que finalmente se adapta á creación destas novas vías de expresión.

Noxxxo. O uso de substantivos cunha carga simbólica moi forte é típico de fanzines con desexo de expresar desconformidade, fastío ou repugnancia. Isto fai buscar un nome que chame a atención inmediatamente e sexa doado de recordar. Neste caso, o substantivo *noxo* ('repugnancia, aversión, sensación incómoda') busca a atención do ou da lectora cunha palabra con forte carga semántica e ademais, cunha grafía triplicada para incidir nos sentimentos de aversión dos creadores do fanzine cara a determinadas cuestións políticas, sociais, laborais etc.

Punkzine. O substantivo *punk* defínese como un “movemento cultural xuvenil, asociado ao estilo musical do mesmo nome, de carácter contestatario manifestado a través dos seus comportamentos, vestimenta, peiteados e

música”; tamén pode referirse a unha persoa que segue este movemento cultural e ao estilo musical (DRAG). Pola súa parte, *zine* é un acurtamento do substantivo *magazine* ‘revista’. As dúas voces, coñecidas no ambiente cultural, social e creativo vinculado a esta corrente, son anglicismos que crean unha combinación referente a un fanzine ligado especificamente ao movemento punk.

Okupa Vigo. Xa se falou antes do termo *okupa*. Neste caso *Okupa Vigo* foi unha cabeceira con orixe no movemento *okupa* da cidade olívica.

Belvís Tudei. Por unha parte temos o nome dunha área concreta, o parque de Belvís en Santiago de Compostela, e pola outra, a adaptación escrita ao galego da pronunciación do adverbio inglés *today* ‘hoxe’, adverbio usado en medios de comunicación en lingua inglesa, con intención irónica.

Lixo Urbano. De novo, úsanse substantivos con fortes cargas semánticas e simbólicas. Neste caso quíxose dar a entender que o fanzine era outra publicación ligada ao movemento *punk* (dentro da segunda vaga). O nome non deixa de ser unha ironía ao comparar o estilo de música e publicación co lixo, algo que moita xente facía ao non percibir como convencional tanto a música como a creatividade do movemento *punk*.

CONCLUSIÓNS

O fanzine é un medio de comunicación que até hai relativamente pouco tempo en Galicia non fora obxecto de estudo académico. Afortunadamente, isto está cambiando. Naceu como produto da imaxinación dunhas persoas con desexos de dar a coñecer o seu mundo, mais, ao non poder facelo recorrendo aos medios de comunicación convencionais, crearon as súas propias plataformas. Para iso aproveitaron as tecnoloxías máis accesibles: fotocopiadoras, grampas, máquinas de escribir, ordenadores e a imaxinación, moita imaxinación.

O fanzine non busca o beneficio, non ten un equipo profesional detrás e aborda temas tan variados como a variedade de xente que o fai posible. Ademais, reflicte nas súas páxinas unha liberdade creativa que chega até a mesma lingua

escrita, xogando co alfabeto e achegando novos nomes e solucións orais moitas veces alleas á linguaxe estandarizada.

Na onomástica, os fanzines incorporaron nos seus textos (con maior ou menor incidencia) nomes que axudaron a definir espazos, grupos sociais e aspectos culturais e lingüísticos: *Noxxxo*, *Punkzine* ou *Echeodemo*. En canto ao léxico, crearon denominacións logo incorporadas á lingua escrita e falada para espazos físicos e grupos sociais que non estaban determinados dentro dun contexto social máis amplo e novas expresións artísticas que aínda non eran coñecidas en Galicia: *autoedición*, *ecoloxismo*, *antimilitarismo* ou *detournement*. Ademais, definiron e finalmente incorporaron palabras que axudaron a consolidar o galego como lingua capaz de adaptar novos termos: *punk*, *fanzine*, *okupa* ou *hardcore*. Destes xeitos, confluíron coas novas correntes sociais, lingüísticas, culturais e políticas do seu tempo.

Os exemplos mostrados son achegas de novos sinónimos considerados vulgares moitas veces (*xutarse* por *inxectarse*). Nomenclaturas imposibles que se fan reais grazas á linguaxe escrita e á imaxinación dos e das autoras (*peixexuta*). E sobre todo, o mesmo nome das publicacións: *fanzine*, unha combinación procedente do inglés americano (non deixa de ser un anglicismo) e que ao final resultou ser un nome amplamente aceptado.

En definitiva, os fanzines, cunha longa traxectoria detrás deles, contribuíron e continúan contribuíndo á linguaxe oral e escrita en galego con novas solucións que, polo menos na época en que estamos, irán adaptándose á nosa lingua en moi pouco tempo, mesmo algúns termos poden ser efémeros e ser froito dun contexto social, político e cultural moi concreto. Porén, e grazas a iniciativas como as Xornadas de Onomástica da Real Academia Galega, o galego será capaz de retelos, aínda que sexa na memoria escrita e tamén na dixital, para fornecer e fortalecer o seu léxico de cara á súa adaptación permanente ás exixencias do futuro.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Abril Fernández, José Ángel (2011). *Fanzines y otras publicaciones alternativas o marginales en Extremadura (1976-1996). Catálogo y aproximación a su lugar en el contexto sociopolítico y cultural*. Trabajo de Fin de Mestrado. Universidad de Extremadura.
- Bartel, Julie (2004). *From A to Zine: Building a Wining Zine Collection*. Chicago: American Library Association.
- Castells, Manuel (1997). *La era de la información: economía, sociedad y cultura*. Madrid: Alianza Editorial.
- Downing, John (2001). *Radical Media. Rebellious Communication and Social Movements*. California: SAGE Publicatios Inc.
- Duncombe, Stephen (1997). *Notes from Underground: Zines and Politics of Alternative Culture*. Londres: Verso.
- Fernández Mariño, Ramón (2015). *O fanzine e a ruptura do monopolio da mensaxe. Uso dos fanzines como medios informativos e de expresión en Galicia. 1990-2005*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Fuentes, Juan Francisco (2017). Usos ideológicos de la letra “K” en la España contemporánea: sobre el cambiante significado de un símbolo. *Ariadna Histórica. Lenguajes, conceptos, metáforas*. 6, 9-27. Disponible en <https://ojs.ehu.eus/index.php/Ariadna/article/view/17835>
- Gunderloy, Mike (1988). Why Publish? En: *How to Publish a Fanzine*. Washington: Loompanics Unlimited, 3-6. Disponible en <https://www.zinebook.com/resource/fanzine.pdf>
- Mariño Fernández, Ramón (2023) *Fanzines en Galicia. Unha breve e intensa historia da autoedición galega*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Martínez López, Miguel (2002). *Okupaciones de viviendas y de centros sociales. Autogestión, contracultura y conflictos urbanos*. Barcelona: Editorial Virus.
- Meso Ayerdi, Koldo (1999). *La presencia de los fanzines en Internet: el caso español*. Bilbao: Sociedad Española de Periodística VII. Periodismo y promoción.
- Navarrete Moreno, Lorenzo (1999). *La autopercepción de los jóvenes okupas en España*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales Instituto de la Juventud.

- Navarro, Luis (2010). *Industrias Mikuerpo. Un proyecto de gestión cultural*. Madrid: Fabricantes de Sueños.
- Real Academia Galega (2003). *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. A Coruña: Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.172>
- Roszak, Theodore (1970). *El nacimiento de una contracultura*. Barcelona: Kairós.
- Sabin, Roger e Triggs, Teal (2000). *Below Critical Radar. Fanzines and Alternative Comics from 1976 to Now*. Reino Unido: Hove: Slab-O-Concrete.